

ІСТОРИЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-СПЕЦИФІЧНИХ РИС МЕНТАЛІТЕТУ ЛУЖИЦЬКИХ СЕРБІВ

Є.В.Бензюк

У Федеративній Німеччині проживає автохтонний слов'янський етнос - лужицькі серби. Ще наприкінці першого тисячоліття нашої ери вони входили до складу великої групи полабського слов'янства. Останні до X століття займали значні простори європейської території та грали не останню роль в її політичному житті. Але внаслідок поступової військової експансії німецького лицарства на схід, полабські слов'яни втрачають спочатку політичну, а з часом - і економічну незалежність та стають об'єктом гомогенного німецького впливу. Реалією німецького "натиску на Схід" стало зникнення переважної більшості полабського племені, а як згадка про колишню могутність - існування в сучасній ФРН "екзотичної" слов'янської національності у вигляді сорокатисячної етнічної групи лужичан.

На протязі своєї багатовікової історії, в умовах практично повної ізольованості від слов'янства, лужицький етнос виявив неабияке бажання до збереження власної ідентичності та культурного розвитку. Цей феномен все частіше стає об'єктом досліджень вчених-істориків. Вони намагаються виявити закономірності історії та перебігу подій на довготривалому життєвому шляху лужичан, маючи за мету вивчення досвіду минулого з метою гармонізації сучасного співіснування різних народів на тісних європейських теренах. На сьогодні дослідниками минулого і сучасного лужицьких сербів, яких традиційно з XIX ст. йменують сорабістами достатньо добре висвітлено багато сторінок серболужицької історії, сучасності та культури. Опубліковані праці дозволили наблизитись до аксіологічного розуміння процесів розвитку етносу, але так і не дали відповідь на головне питання сорабістики - завдяки чому ця реліктова гілка полабських слов'ян продовжує існувати. Безумовно, автор даної - невеликої за обсягом статті не в змозі висчерпно відповісти на це складне питання. Але спроба розкрити окремі аспекти проблеми, зокрема менталітету або раціональності існування етнічної спільноти, особливостей її етнічного характеру та етнопсихології, національної свідомості та процесу національного самоусвідомлення, які, на нашу думку, відіграли позитивну роль у справі збереження фізичного існування національності, є метою цієї публікації.

В окремих працях, присвячених історії та культурі серболужицької національності, робились спроби дати їм наступну

характеристику: "серби - народ обачливий та бережливий"¹, або "...дуже скромні у своїх життєвих потребах, працелюбні, опадливі господарі"². Однак досліджень масової свідомості, етнопсихологічних властивостей національності та її лідерів майже не проводилось.

Як вважає відомий ужгородський етнолог М.П.Тиводар "Національна ментальність - це специфічна соціальна, політична, ідеологічна та побутова практика населення країни, способи сприймання і розуміння ним зовнішніх і внутрішніх обставин свого життя"³.

Під менталітетом лужицьких сербів - у контексті даного об'єкту і предмету дослідження ми розуміємо глибинний рівень індивідуального та колективного розуму, сукупність різних психічних властивостей, якостей та їх проявів, які спонукають індивіда або соціальну групу мислити, діяти та сприймати оточуючий світ певним чином.⁴

Відомий психоаналітик Е.С.Фромм вважав, що "роль людського фактору в динаміці суспільного розвитку...соціально-психологічні установки, автоматизми та звички свідомості, способи бачення світу, людські уяви"⁵ мають виключне значення для суспільного розвитку.

Для того, щоб наблизитись до розуміння ментальності лужичан необхідно відтворити окремі події, що безпосередньо вплинули на суспільну свідомість етносу, тому що "історичні зміни, які можуть відобразитися на формуванні психічних процесів, проходять завжди на протязі досить тривалого часу"⁶. Своєрідність серболужицького існування полягає:

1. В географічному розташуванні. Ареалом поширення етносу є на півночі міжріччя рік Шпрее та Одери, а на півдні - Ельби та Несе. Це обумовило болотистий характер земель, їх низьку товарну продуктивність, і, як наслідок - проблемність соціально-економічного розвитку.

2. У втраті ще в період раннього середньовіччя політичної та економічної незалежності, що призвело майже до повної асиміляції національної аристократії та до слабкості власної інтелігенції.

3. Правовий тиск з боку титульного, абсолютно домінуючого по чисельності німецького етносу, "лужичанам навіть заборонялось ставати членами цехів та горожанами."⁷

4. Майже повна ізольованість від інших слов'янських народів.

5. Розвиток та закріплення етнокультури йшли під впливом однієї із самих потужних європейських культур.

6. Остатнє, - етнічна свідомість являє собою парадигму конкретного наслідку практичної діяльності людей, при цьому вона неминуче стає відбитком соціально-політичного укладу та побуту, в якому вони існують.

"Засвоєння суспільного досвіду змінює не тільки зміст психічного життя (кола уяв і знань), але й створює нові форми психічних процесів"⁸. Для лужицьких сербів, мешканців переважно сільських, віддалених районів, стабільність укладу та умови національних обмежень закріпили в характері етносу таку рису, як консерватизм. Це ще відзначили серболужицькі лідери XIX ст. Наприклад, національний поет Я.Б.Циплинський писав про "консерватизм лужичан, який не має аналогії"⁹, вироблений на протязі тривалого історичного минулого.

Панування в середні віки примітивних засобів обробки землі, характерна одноманітність аграрної праці, суспільний лад впливали на психіку людини. "Важкий відбиток на мислення та інтелект працівника того часу наклало панування одноманітності ручної праці. Авторитет традицій передбачав використання незмінних засобів, методів, принципів виробництва"¹⁰. Крім того, "відсутність особистої свободи, експлуатація маси населення незначною меншістю, вузькість поглядів..., а також загальна неосвіченість і влада забобонів"¹¹ притаманні були всій спосі середньовіччя. Винесені факти не могли не залишити відбитку на менталітеті. Останній виявляється в будь-яких результатах людської діяльності, тим самим він опредмечується, приймаючи вигляд форми, відповідної до духовного змісту її творця. В таких умовах йшло становлення національного характеру лужичан, селективно поєднавши в собі загальність психічного складу титульного етносу з власним національним етнопортретом. Говорячи про еkleктичний характер менталітету серболужичан необхідно виховувати, що при цьому він зберігав своєї свідомості, яка належить до не створення власної глибинної структури свідомості, яка належить до соціокультурних, мовних та інших факторів, а звичайний шаблон.

Етноменталітет поряд з мовою включає зовнішність. Наприклад, відомий російський славіст І.І.Срезневський, який на протязі багатьох років досліджував лужицьких сербів і на власні очі спостерігав за ними, відзначав, що "нові слов'янські німці відрізняються від дійсних німців складом тіла та характеру, а також рисами і виразом обличчя, тому більш схожі на слов'ян, ніж на німців"¹².

Одні із причин еkleктичності менталітету національності полягала у відсутності можливості розпоряджатися внутрішнім, інтелектуальним потенціалом для широкого культурного розвитку (почиток літератури - писемної мови в Лужиці відноситься лише до другої половини XVII ст.).¹³ Національна свідомість знаходилась в уповільненому, свідомо обмеженому домінуючим народом стані. А особистостей, які були б здатні розвинути сприймання світу, у лужицького народу майже не було.

Становлення серболужицької інтелігенції відноситься лише до початку XIX ст. Її своєрідною, загальною рисою характеру стало почуття лідера - конформіста. По-перше, воно було наслідком багатовікових правових обмежень сербської інтелігенції, а по-друге, сформувалося з внутрішніх амбіцій гегемона національного середовища. В останньому поєдналися риси, як німецького етнопортрета, так і внутрішнього - традиційних власних слов'янських уявлень. Народи будь-якої держави мають багато спільних психічних елементів. Але поки існує етноодиноцтво, до тих пір вона буде залишатися своєрідною.

Етнічна особливість проявляється у мові. Феноменальність менталітету полягає у внутрішній логічній структурі, що застосовується мовою. Якщо вважати, що є взаємозв'язок між менталітетом носія мови та мовою, то слід говорити про відмінності між західноєвропейською ментальністю німців та лужицькою, тобто слов'янською. Мовний аналіз свідчить, що логічні мовні схеми лужицьких слов'ян відрізняються від німецьких європейських логічних форм відсутністю артиклів. Можна припустити, що ця різниця має місце не тільки на мовному рівні, а також і на значно більш глибокому - логічному рівні. Кожний реально існуючий вид вербальної комунікативності є виразом прихованої ментальності свідомості. Розглядаючи ментальність етносу, необхідно брати до уваги існування внутрішньої здатності до саморозвитку своїх духовних та психічних властивостей. Обмеженість національних прав, культурна ізоляційність не може не створювати почуття напруги. Вона знаходила вихід в антифеодальних виступах, що з особливим силою проявилася з кінця XV ст.¹⁴ Крім цього своєрідною розрядкою стало зменшення чисельності лужицького населення. В 1884 р. в Лужиці проживало 166 тисяч чоловік¹⁵, а к 1937 р. лише біля 100 тисяч.¹⁶ Окремі лужичани з метою збереження своїх національно-культурних уявлень, релігійного сприйняття світу, певних властивостей, починаючи з XIX ст., залишались батьківщину,

започатковують етнічні поселення в Америці, Австралії, Африці.¹⁷ Перераховані соціальні, демографічні зміни в деякій мірі зменшували психологічний тиск на лужичан у Німеччині, але залишали певний відбиток на етнічному менталітеті, визначали поведінку людей, формуючи у останніх своєрідне почуття "опірності" оточуючому середовищу.

XIX ст. стало часом докорінних суспільних та економічних змін, небачено зростає товарне виробництво. Відмінняється власна залежність селян, панщина, феодальні привілеї; створюються власні селянські господарства. Господарське буття починає визначати розвиток власних якостей заповзятливості, індивідуальності, самостійності, практицизму. Розвиток капіталізму в Лужиці "суб'єктивно вимагав підвищення рівня освіти та культури широких прошарків народу."¹⁸ Змінюється дух епохи, який відображався в новій літературі, мистецтві, філософії. Промислова "передреволюція"¹⁹, а потім - промисловий переворот за декілька десятиліть докорінним чином змінили суспільну картину, внесли корективи до "розумового складу" етносу. Поряд зі зміною соціального типу - це селянство феодальний на селянина вільний, відбувається зміна соціального статусу останнього. Зростає значення особистості, капіталізм потребує не родовід, а інтелект, навик, розумову агресивність, інші якості в свідомості та потребах. У цей час "суспільна психологія містить в собі, з одного боку, стійкі компоненти старої психічної діяльності", сформованої на довгому історичному відрізку часу, а "з іншого боку, динамічні компоненти, ...які мають зміни на рубежі конкретної історичної епохи"²⁰.

Такою межею змін для етносу стає перша половина XIX ст. До загального етнопсихологічного портрету додаються сумнів, тривожне очікування змін. Люди, проводячи життя в праці, на перехідному етапі не можуть сподіватися на досягнення повного щастя, вони намагаються наскільки це можливо запобігти турботам та проблемам. Такі ранні форми історичної свідомості, що особливо властиві слов'янам, як переказ, обряди, обрядні церемонії пересуваються на другий план, доповнюються іншими формами гуманітарних знань. Перехідний менталітет носить шпінний, лабільний характер. Структура суспільної поведінки епохи середньовіччя приходить у відповідність з діловими реаліями нової стадії суспільного розвитку. Духовна діяльність лужицького етносу розширюється, проявляючись в літературі та національній періодичній. Існує майже пряма кореляція між феноменом ментальності та феноменом культури. Тому до середини

XIX ст. сербів, на відміну від попередніх, так званих неписьмених роїв, вже мали дев'ять періодичних видань - від народного календаря до науково-публіцистичного журналу "Часопис Матиці Сербської". Існування прямої залежності тут надто очевидне. Звідси можна стверджувати, що чим складніше прояви ментальності, тим більша складна за своїм станом відповідна йому культура.

В перехідний період поширюється індивідуалізм, "він чинить вплив на всі сфери людської діяльності"²¹. Це навантажило серболужицьку інтелігенцію не тільки культурно-просвітницькими ідеями, а також сприяє становленню конкретної політичної свідомості та самосвідомості. Національний індивідуалізм знаходить вихід в літературному піднесенні. Г.Любенський, Я.Іордан, Я.Смоляр, Г.Зейлер створюють свою суспільно-наукову та художню літературу, представляють сербську етнокультуру широкому європейському колу. До цього необхідно додати, що є майже аксіоматичним те, що різним соціальним верствам притаманні різні типи ментальності. В даному випадку вона відображає не стільки рівень інтелектуального розвитку серболужицької інтелігенції, скільки визначений показник культуросемантичної адекватності до існуючих оточуючих реалій.

Змінюється нормативно-правова база. Правова нерівність, яка існувала раніше, не тільки гальмувала загальний суспільний розвиток, але й не відповідала новим рисам психічних властивостей лужичан. Етнічна свідомість усвідомила необхідність рівності національної меншини, як суб'єкта права за загальним масштабом та єдиною нормою. Нові духовні установки потребували згоди з законом. Життя в умовах репрезентованого не середньовіччям законодавством регламентувало побут слов'янського населення цілою низкою законодавчих обмежень. "По закону 1472 р. жоден слов'янин не мав права записатися до ремісничого цеху"²². Окремі обмеження в деяких випадках носили дискримінаційний характер - це заборона довгого волосся, елементів народної одягу, свят, шлюбів при незнанні мови титульного етносу. Переміни, що відбулися, вплинули на свідомість лужицької народності та офіційної влади. Народна петиція 1848 р., а потім визнання в 1849 р. в Саксонському королівстві сербів - це адекватна реакція влади на негайну потребу привести до збалансованого співіснування національного менталітету з суспільними реаліями.

Особливості ментальності лужичан виявились під час революційних подій 1848 р. в німецькій Саксонії. Політичний менталітет національної меншини достатньо відрізнявся від політичної

поведінки німців. Якщо змістовно-ідентифікаційне навантаження загальною настрою мало революційну спрямованість, то свідомість етносу носила певну інерційність. Психологія етносу базувалась на сформованому раніше тезаурусі консервативності, а звідси сприйняття оточуючої дійсності, її оцінка не відповідала загальній нормі революційно-демократичного настрою, а являла собою адекватну реакцію на особливості складившихся психічних властивостей. "Лужицько-сербський народ наскрізь, до мозку кісток консервативний, не безумовно сама різка риса його народного характеру, з консерватизмом поєднана істинна, глибока жива релігійність та незмінна вірність королю".²³

На цьому етапі історії буденна свідомість серболужичан, яка підсвідомо відображала дійсність, фактично поєднується з теоретичною свідомістю, що існувала у вигляді національної ідеології або ідеї. Політичним виразником ідеї стали лідери національно-культурного руху. Вони були сформульовані у вигляді вірновідданого прохання до Саксонського монарха: "Сербська депутація відраділася до міністерства, яке було усіма затримено. Заволення короля було безмірним".²⁴ Народності були надані певні права, дозволено використання серболужицької мови у школах, судових установах. У цілому петиція за своїм змістом стала діалектичним поєднанням своєрідності національної свідомості з загальнонімецькою, але інтродуктованою до власного етнічного буття. Звідси оцінка цінних орієнтирів, заключених в петиції. Про них в історіографії XIX ст. писалось, що вони "не дивляться на всі умовляння німецьких демократів"²⁵, носили "розумовий",²⁶ оправдано консервативний характер.

Ті ж самі стійкі риси політичної ментальності виявлялися у етносу на початку XX ст., коли лужичани знову продемонстрували "свій строго консервативний та законний образ думки під час виборів в берлінський рейхстаг на весні 1903 р. Під час виборів в королівстві Саксонія всі 23 виборчих округи обрали соціал-демократів, тільки єдиний округ, переважно заселений лужичанами, обрав консервативного депутата."²⁷ Тому, радикальна свідомість демократів, яка була дезінтегруючим елементом не тільки суспільного буття, але й традиційних лужицьких ідеалів про норми конформістської поведінки, не змогла зруйнувати вірновідданих настроїв народності. Я. Цинцивський писав про лужичан, як про "найбільш вірну, надійну опору трону і династії у всякому положенні та при усякій небезпеці".²⁸ В результаті дрезденський полк, який набрався виключно з

представників слов'янської меншини, залишився вірним Саксонському королю. Свідомість лужичан носила певні рудименти епохи, яка відживала, йшла "переоцінка прийнятої ієрархії цінностей".²⁹

Тому національні патріоти ставили перед собою скромне завдання – визнання лужичан як окремої національності, а політичний менталітет німецьких демократів, зумовлений вже складившимся станом певних політичних та громадянських свобод і прав у всій Німеччині, передбачав більш радикальні дії. Наприклад, Я. Смоляр, роблячи оцінку суспільному руху у Німеччині, казав: "У нас не прийнялися ті демократичні і соціалістичні початки, які єють у них чвари та заважають людям думати про істинно-корисні та справжні речі".³⁰ В тому ж дусі висловлювався М. Горник: "Спроби соціалістичної агітації... залишилися безплідними".³¹

Серболужицький політичний рух першої половини XIX ст. нараховував три головні напрямки, які позначались відповідною соціальною базою та політичною ментальністю: консервативний, ліберальний та демократичний, але перший переважав в етнопсихологічному портреті національності. Особливістю історичного шляху лужичан була слабкість власної національної буржуазії, а тому соціальною базою, рушійною силою у національно-революційному русі стало селянство. Це надало всьому руху в значній мірі дрібнобуржуазний, консервативний характер. Селянська політична ментальність стала фактором політико-психологічного об'єднувача для різних верств слов'янського населення Німеччини. Ними рухала ціла низка почуттів та установок. Насамперед, це почуття власної людської гідності, що певною мірою закріпилося після 1819 р. та 1832 р., коли в обох Лужицях було знищено кріпосну залежність і законодавчо закріплено право власника.

Характер свідомості лужицьких селян, як дрібного приватного власника, мав подвійний характер. Перше – це зацікавленість в помірно-ліберальних реформах, які направлені на знищення феодалних обмежень. Друге – консервація окремих елементів минулого устрою, у даному випадку, це збереження королівського правління, як гаранта національного ренесансу. Психічний дискомфорт, знятий визнанням в 1848 р. окремих національних прав лужицької національності, привів до відносного душевного спокою, надав національно-емансипаційному руху певної поміркованості. Кризовий стан менталітету лужицького селянства під час революції 1848-1849 рр., на відміну від загального психічного тиску на

етносвідомість радикальних змін, не привів до розпаду суспільної поведінки, сформованої минулим соціально-економічним життям і поведінкою. Специфіка поведінки селянства пов'язана з певним типом опору, а, швидше, шерційності стосовно нових суспільних форм. "Серед потреб особливо виділяється необхідність дотримуватися норм... без яких існування соціальних систем зробилося б зовсім неможливим"³²

У лужичан колективна свідомість обрада шлях розумного конформізму, що надало національно-демократичному руху певну інфантильність в той час, коли загальна більшість демонструвала кризову поведінку. Психіка селян як соціальної групи, "носить генетичний первинний характер, у той час як ідеологія вторинна по своєму походженню та лише за опори на сприятливий "грунт" отримує достатньо широке розповсюдження у середовищі"³³. Політична свідомість дрібних лужичанських власників синтезувала національний патріотизм з поміркованістю дрібнотоварного виробника.

Нерішучість лужичанської культурно-політичної еліти сформувалася під впливом німецького оточення. Ідентифікуючи свій спосіб життя, масові ідеї, національність поступово прийшла до сврийняття загальних норм, як стандарту свідомої поведінки, тому традиційні ціннісні орієнтації частково адаптувалися до ідеалів та культури домінуючої німецької нації. Менталітет визначає спосіб реагування на певні фактори оточуючої реальності. Під її впливом, наприклад, у лужичан склалася двомовність, а побут, умови життя, одяг значно наблизилися до німецького. Генеза релігійної, політичної, суспільної думки національності своїми коріннями сягає в філософську спадщину німецьких просвітителів. Звідси певний установчий стереотип, продиктований необхідністю спостерігати за діями титульного етносу: "установка являє собою готовність до реакції, яка виникає в певних... ситуаціях"³⁴. Такою реакцією стало повторення німецького прикладу. Наприклад, реформація у Німеччині та застосування у церковному обряді німецької мови у церкві відповідних змін у серболужичан - "поява народної мови у церкві визначила появу сербських рукописів"³⁵. У XIX ст. елементом певного наслідування політичного менталітету титульного етносу було те, що кожному піднесенню "суспільного руху в Німеччині, як, наприклад, після 1815, 1830, 1840, а також в 1848-49 рр., відповідала активізація національно-культурних прагнень серболужичан"³⁶.

Але політичні, громадянські та національні обмеження гальмували соціально-культурний розвиток лужичан, їх етнопсихологічних властивостей. У результаті консервативні стереотипи середньовіччя в шерій половині XIX ст. чинили певний вплив на серболужичанське середовище. На думку В. Богуславського "сербі не мали ще достатньо часу... зібрати засоби, які необхідні для задоволення народних потреб". Однак, офіційне визнання у 1849 р. окремих прав національності створило подальші сприятливі передумови до зближення і взаємодії з німецьким народом.

Менталітет лужичанських сербів кінця XVIII - XIX ст. мав багато схожого з менталітетом титульного німецького етносу, під впливом якого він формувався. Історична доля національності - невід'ємна частина складного пазу німецького народу, для якого суспільна еволюція в побільшості проходила під гаслами ідей гуманізму та філософії національної індивідуальності. Але, не дивлячись на це, можна вважати, що частина етнопсихологічних властивостей самої малочисельної слов'янської національності Центральної Європи формувалася в залежності від традицій, культури, соціальних структур, всього європейського середовища - Західного та Східного. У свою чергу, менталітет серболужичан брав певну участь у створенні специфіки суспільної, політичної та господарської історії Німеччини, виступав як творча свідомість, яка доповняла культурно-історичну динаміку складного процесу формування мультикультурного німецького суспільства.

При цьому, існування на протязі багатьох віків громадянських та національних обмежень стримувало соціально-культурний розвиток лужичан, їх специфічних етнопсихологічних властивостей. Тому стереотипи середньовіччя виробили в лужичанському етносередовищі почуття самобереження, розумного конформізму та консерватизму. Зумовлена цим толерантність лужичанських сербів до титульного етносу та німецької держави (і офіційної влади) в часи бурхливих революційних подій, особливо 1848 р., сприяла збереженню його етноідентичності, юридичному і практичному визнанню окремих важливих мовних прав національності - на широке використання рідної мови у повсякденному житті, в т.ч. і в сфері офіційних стосунків - судочинстві, діловодстві, а також богослужінні, прав на національну освіту, створення культурно-національних товариств.

Загалом такі дещо консервативні та еклетичні риси етноменталітету сербів-лужичан у кінцевому результаті стали одним із вагомих чинників збереження національно-духовної специфіки даної

"реликтової" слов'янської національності в домінуючому німецькомовному середовищі до теперішнього часу. Інтенсивні асиміляційні процеси XIX-XX століть не привели до прогнозованого раніше т.зв. песимістичного сценарію розвитку лужицьких сербів, тобто, до абсолютного їх розчинення та германізації. І на початку третього тисячоліття у ФРН нараховується майже 40 тис. сербів-лужичан, які зберегли свою національну ідентичність.

- ¹ Горник М. Минувшее десятилетие у сербов-лужичан//Славянский сборник.-С.-Пт.,1877.-Т.2.-С.91.
- ² Kukowski I.B. Национальное движение у лужицких сербов//Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества,1904.-№6.-С.67.
- ³ Тиводар М.П. Етнологія. Начальний посібник для студентів історичного факультету.-Ужгород:УжДУ-Папент.-1997.-С.130.
- ⁴ Див.Політологічний енциклопедичний словник/За ред.Шемпученка Ю.С.,Бабкіна В.Д.-К.Генеза.-1997.-С.196-197,220-223.
- ⁵ Фромм Э. Бегство от свободы.-М.,1990.-С.22,75.
- ⁶ Лурія А.Р. Психология как историческая наука/История и психология. Под ред.Поршнева Б.Ф., Анциферовой Л.И. М.,1971.-С.47.
- ⁷ Bruchner H. Ein Volk in Ketten.Ein Überblick über die Geschichte der Sorben vom Beginn unseres Jahrhunderts.Schriftenreihe über Sorben,Heft 2.-1958.-S.21.
- ⁸ Лурія А.Р. Психология как историческая наука.-С.37.
- ⁹ Kukowski I.B. Национальное движение у лужицких сербов.-С.67.
- ¹⁰ Анциферова Л.И. К проблеме изучения исторического развития психики/История и психология.-С.81.
- ¹¹ Фромм Э. Бегство от свободы.-С.43.
- ¹² Срезневский И.И. Примечания на "Отзыв этнографа Клемма о лужичанах (вендах) Саксонских// Известия Императорского Русского географического общества.-Т.2.-1866.-№7.-С.216.
- ¹³ Трофімович К.І. Нариси з історії серболужицької літературної мови.-Львів.-1970.-С.11.
- ¹⁴ Stawizny Serbow.-Zw.1.-Budyšin.-1977.-S.13.
- ¹⁵ Muka E. Statistika homjoluziskich serbow/ Casopis Macicy serbskey,1888.-Letnik XXXVIII.-S.57.
- ¹⁶ Zmeskal V. Luzičts arbove.-Praha,1962.-S.93.
- ¹⁷ Nielsen G.R. In sarch of a home.-Birmingham,1977.-P.16.

- ¹⁶ Шолта Я. Национальное движение лужицких сербов со второй половины XVIII – по вторую половину XIX вв./ Славянские культуры в эпоху формирования и развития славянских наций.-М.,1974.-С.15.
- ¹⁹ Бродель Ф. Материальная цивилизация,экономика и капитализм XV-XVIIIвв.-М.,1986.-Т.1.-С.396.
- ²⁰ Белявский И.Г. Теоретико-методологические основы исторических исследований.-Ростов-на-Дону,1985.-С.18.
- ²¹ Фромм Э. Бегство от свободы.-С.46.
- ²² Сиротини А. Самый маленький народ и его поэзия /Россия и славяне.-С.-Пб.,1913.-С.183.
- ²³ Kukowski I.B. Национальное движение у лужицких сербов.-С.68.
- ²⁴ Гильфердинг А.Ф. Народное возрождение серболужичан в Саксонии.-Собр.соч.-Т.2.-С.-Пб.,1868.-С.35.
- ²⁵ Сиротини А. Самый маленький славянский народ и его поэзия.-С.195.
- ²⁶ Гильфердинг А.Ф. Народное возрождение серболужичан.-С.37.
- ²⁷ Kukowski I.B. Национальное движение у лужицких сербов.-С.68.
- ²⁸ Там же.
- ²⁹ Манюел Ф.Е. О пользе и вреде психологии для истории./Философия и методология истории.-М.,1977.-С.287.
- ³⁰ Гильфердинг А.Ф. Народное возрождение серболужичан.-С.38.
- ³¹ Горник М. Минувшее десятилетие у сербов-лужичан.-С.90.
- ³² Симонов П.В., Ерипов П.М., Вяземский Ю.П. Происхождение духовности.-М.,1989.-С.11.
- ³³ Белявский И.Г. Теоретико-методологические основы исторических исследований.-Ростов-на-Дону,1985.-С.15.
- ³⁴ Гибб Г., Форверг М. Введение в марксистскую социальную психологию.-М.,1972.-С.157.
- ³⁵ Metsk F. Thesen zur sorbischen Geschichte in der Periode des Spatfeudalismus.Anfang des 16.jahr-hunderts bis 1789//Letopis.-Reihe-B.-1967.-№14/1.-S.48.
- ³⁶ Шолта Я. О специфике национального развития лужицких сербов/Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе.-М.,1983.-С.351.